

ปริทัศน์หนังสือ

Integrative Thought for Making Better Society

Michael Edwards. *Civil Society*.

Second Edition. Cambridge: Polity Press, 2009. 171 หน้า. ISBN 978-0-7456-4585-8

วิศวะ สิทธิอิสระ*

การศึกษาประชาสังคม ในแวดวงวิชาการทางสังคมศาสตร์ ณ ปัจจุบัน ถือได้ว่า เป็นการศึกษาที่ปรากฏลักษณะของความหลากหลายของการศึกษา ไม่ว่าจะเป็น มิติทางด้านการเมืองในฐานะเป็นรากฐานของการสร้างขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมเพื่อเรียกร้องประชาธิปไตย มิติทางเศรษฐกิจในฐานะเป็นส่วนที่ช่วยคุ้มครองสิทธิทางทรัพย์สิน และ มิติทางสังคมในฐานะเป็นตัวขับเคลื่อนพัฒนาการทางสังคมให้เหมาะสม อย่างไรก็ตาม ปัญหาที่สำคัญของการศึกษาประชาสังคม คือ มุมมองและแนวทางของการศึกษาประชาสังคมที่แตกต่างหลากหลาย ด้วยเหตุนี้จึงทำให้การทำความเข้าใจประชาสังคมในปัจจุบันค่อนข้างสับสนขัดแย้ง และคลุมเครือ

งานเขียน *Civil Society* โดย Michael Edwards เล่มนี้ ถือเป็นอีกตัวอย่างหนึ่งของผลงานการศึกษาประชาสังคมที่น่าสนใจ

* ภาควิชารัฐศาสตร์และรัฐประศาสนศาสตร์ มหาวิทยาลัยนครสวรรค์
wisawas54@email.nu.ac.th

เนื่องจากเอ็ดเวิร์ดเคยมีผลงานการศึกษาที่เกี่ยวข้องกับองค์กรพัฒนาเอกชน (NGO) มาโดยตลอดนับตั้งแต่ปี ค.ศ. 1992 (Edwards and Hulme, 1992; 1997; Edwards, 2000) จนกระทั่งงานเขียนชิ้นนี้ ในฉบับพิมพ์ครั้งแรกเมื่อปี ค.ศ. 2004 เอ็ดเวิร์ดได้ขยายมุมมองการศึกษา ตัวแสดงภาคที่สาม (Third-Party Actors) โดยขยายออกไปถึงบทบาทของภาคประชาสังคม (Edwards, 2004) ซึ่ง ณ ขณะนั้น การศึกษาประชาสังคมยังมีผลงานทางการศึกษาที่ค่อนข้างจำกัดแต่เพียงมุมมองภายใต้รากฐานแนวคิดประชาสังคม เฉพาะส่วนใดส่วนหนึ่งแต่เพียงเท่านั้น และเนื่องด้วยเหตุผลนี้ ความพยายามอันสำคัญของเอ็ดเวิร์ดนับตั้งแต่ในการเขียนผลงานนี้ในครั้งแรก คือ บูรณาการแนวคิดที่แตกต่างหลากหลายและขัดแย้งกันของประชาสังคม ภายใต้จุดมุ่งหมายสำคัญของผู้เขียน คือ เพื่อช่วยให้เกิดการถกเถียงทางความคิดและมุมมองประชาสังคมในแบบเดิม อันนำไปสู่การสร้างแนวคิดเชิงวิพากษ์ที่เป็นเหตุเป็นผลมากขึ้น ซึ่งจะเป็นสิ่งขับเคลื่อนการทำความเข้าใจ และสร้างความตระหนักถึงปัจจัยใหม่ๆ ที่ท้าทายการศึกษาประชาสังคม ดังเช่นปัจจุบัน (หน้า vii) ซึ่งจากเนื้อหาการศึกษาอย่างรอบด้านที่ปรากฏจากงานในฉบับแรกนี้ ได้นำไปสู่การศึกษาประชาสังคมอย่างกว้างขวาง และต่อ ยอดมาถึงผลงานการเขียนหนังสือ *The Oxford Handbook of Civil Society* ในปี ค.ศ. 2011 โดยได้มีการรวบรวมการศึกษาประชาสังคมในประเด็นต่างๆ ทุกแง่มุม ผ่านนักวิชาการทั้งสิ้น 42 ท่าน และ Michael Edwards ก็ได้รับเกียรติให้เป็นบรรณาธิการของหนังสือเล่มนี้ด้วย

สำหรับเนื้อหาการนำเสนอในฉบับพิมพ์ครั้งที่สองนี้ยังคงจุดมุ่งหมายเดิมของฉบับพิมพ์ครั้งแรกไว้ และได้จัดลำดับการนำเสนอเป็น 6 บท ได้แก่ บทแรกที่ว่าด้วยพัฒนาการของแนวคิดประชาสังคมในแต่ละช่วง บทที่ 2 - 4 มุมมองและความหมายของประชาสังคมในสาม

กรอบแนวคิดที่สำคัญ นั่นคือ ประชาสังคมในฐานะของวิถีชีวิตแบบกลุ่ม
 สมาคม ประชาสังคมในฐานะของสังคมที่ดี และประชาสังคมในฐานะ
 ของปริมณฑลสาธารณะ บทที่ 5 เป็นส่วนที่ประมวลมุมมองของแนวคิด
 ทั้งสามบทข้างต้น เพื่อแสวงหาแนวทางในการบูรณาการแนวคิดทั้งสาม
 และในบทสุดท้ายเป็นการสรุปแนวคิดของการสร้างประชาสังคมเพื่อต่อ
 ยอด และหาแนวทางสำหรับแนวคิดของการสร้างประชาสังคมที่ดีใน
 อนาคต โดยในการแก้ไขปรับปรุง ครั้งที่ 2 นี้ เอ็ดเวิร์ดได้ต่อยอดเพิ่มเติม
 จากผลงานของเขาในปี 2008 ที่ชื่อว่า *Just Another Emperor?
 The Myths and Realities of Philanthrocapitalism*¹⁾ ซึ่งเขา
 ได้ตั้งคำถามถึงการเปลี่ยนแปลงบริบทของภาคเศรษฐกิจที่มีความ
 พยายามใช้แนวคิดทางเศรษฐกิจใหม่ๆ เพื่อเข้าหาภาคสังคมมากขึ้น
 (หน้า vii) ประกอบกับในฉบับปรับปรุงนี้เอ็ดเวิร์ดได้เพิ่มการศึกษา
 ปรากฏการณ์ของประชาสังคมที่เกิดขึ้นในพื้นที่แอฟริกา และใน
 ตะวันออกกลาง ไว้ในบทที่ 2 (หน้า ix) ซึ่งจากการเนื้อหาการนำเสนอ
 เหล่านี้ได้สร้างการยอมรับในวงวิชาการในการสร้างคุณูปการใหม่ๆ
 ที่สำคัญ ซึ่งในที่นี่ผู้ปริทัศน์จะนำเสนอถึงแง่มุมดังกล่าว และข้อสังเกต
 สำหรับการศึกษาเพิ่มเติมในส่วนสุดท้ายต่อไป

1. ความสำคัญและพัฒนาการของแนวคิดประชาสังคม

ในบทแรกของหนังสือเล่มนี้เอ็ดเวิร์ดได้เริ่มต้นจุดประเด็นว่า
 แนวคิดประชาสังคม เป็นแนวคิดที่ได้รับความสนใจจากภาคส่วนต่างๆ
 เป็นอย่างมากนับตั้งแต่สิ้นสุดสงครามเย็นเป็นต้นมา ภายใต้บริบทของ

¹หนังสือเล่มนี้ เป็นการนำเสนอแง่มุมมององค์กรภาคธุรกิจที่มีการ
 ปรับเปลี่ยนแนวทางใหม่ๆ ที่สนับสนุนภาคสังคมมากขึ้นซึ่งในที่นี่ได้รวบรวม
 มุมมองของประชาสังคมที่มีต่อการเปลี่ยนแปลงดังกล่าวด้วย (Edwards,
 2008)

การเปลี่ยนแปลงโครงสร้างทางเศรษฐกิจที่มีความซับซ้อนมากขึ้น และการเติบโตอย่างเห็นได้ชัดขององค์กรที่ไม่ใช่รัฐ (NGOs) ซึ่งเข้ามามีบทบาทในระดับโลก สิ่งเหล่านี้ได้นำไปสู่การให้ความสำคัญกับแนวคิดประชาสังคมในฐานะเป็นแนวคิดที่เปลี่ยนแปลงโลก ซึ่งทุกคนให้ความสนใจและต่างมุ่งมั่นแสวงหาแนวทางที่จะสร้างความเป็นประชาสังคมให้เกิดขึ้น

ทั้งนี้พัฒนาการของแนวคิดประชาสังคมไม่ได้เป็นสิ่งที่ใหม่สำหรับโลกยุคปัจจุบันเลย แต่ทว่ากลับเป็นสิ่งที่ได้รับการสืบทอดมรดกทางประวัติศาสตร์มาจากนักคิดในยุคสมัยต่างๆ นับตั้งแต่ยุคดั้งเดิม อริสโตเติล ซึ่งมองประชาสังคมในบริบทของสังคมนครรัฐตามแบบของกรีกว่าเป็นสังคมที่เปิดพื้นที่ให้กับพลเมืองผู้มีเสรีภาพในรัฐเท่านั้นที่จะสามารถมีชีวิตที่ดีและเข้ามามีส่วนร่วมในการปกครองได้ (หน้า 6) จากแนวคิดแรกเริ่มนี้เป็นที่ท้าทายมากขึ้นเมื่อพัฒนาการทางสังคมได้สร้างแรงปะทะใหม่ๆ ที่กดดันประชาชนมากขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่ง การปรากฏขึ้นของเศรษฐกิจระบบตลาดที่ได้ทำลายสมาคมของเพื่อนบ้าน (communities of neighbours) และแทนที่ด้วย สมาคมของคนแปลกหน้าแทน (communities of strangers) (หน้า 7) รวมไปถึง การเกิดขึ้นของพื้นที่สาธารณะรูปแบบใหม่ๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง พื้นที่บนสื่ออิเล็กทรอนิกส์ต่างๆ ไม่ว่าจะเป็น โทรทัศน์ อินเทอร์เน็ต และสื่อผสมอื่นๆ ซึ่งล้วนมีส่วนช่วยในการเปิดพื้นที่สำหรับการแสดงออกมากยิ่งขึ้น (หน้า 8) ซึ่งส่งผลทำให้ประชาสังคมในยุคสมัยใหม่ไม่ได้จำกัดแต่เพียงพื้นที่ในยุโรป หรือประเทศตะวันตกเท่านั้น แต่ประเทศในตะวันออกก็ สามารถสร้างประชาสังคมที่จะช่วยก่อร่างสังคมในรูปแบบใหม่ๆ ได้เช่นเดียวกัน ดังตัวอย่างเช่น การเกิดขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมในพื้นที่แอฟริกา ตะวันออกกลาง เป็นต้น (หน้า 16) ซึ่งจากมุมมองประชาสังคมที่หลากหลาย และขัดแย้งนี้เอง ส่งผลก่อให้เกิดการทำ ความเข้าใจ

ผ่านการตีกรอบที่คับแคบ และไม่เปิดกว้าง อันถือเป็นปัญหาสำคัญที่ได้สร้างความท้าทายใหม่ๆ ของการศึกษาประชาสังคมในศตวรรษที่ 21 เป็นอย่างยิ่ง

2. มุมมองของการสร้างประชาสังคม

สำหรับมุมมองของการสร้างประชาสังคมที่ในหนังสือเล่มนี้ นำเสนอ เป็นมุมมองที่เสนอความคิดรวบยอดจากนักคิด นักวิชาการที่สนใจปรากฏการณ์ทางสังคมรูปแบบใหม่ ที่ให้คุณค่ากับบทบาทของประชาคมในการเคลื่อนไหวเพื่อเปลี่ยนแปลงสังคมให้นำไปสู่จุดมุ่งหมายสูงสุดของแต่ละสังคมนั้น ด้วยเหตุดังกล่าวมุมมองของการสร้างประชาสังคมจึงมีความหลากหลายตามจุดมุ่งหมายที่แตกต่างด้วยเช่นเดียวกัน โดยในที่นี้เอ็ดเวิร์ดหนังสือได้หยิบความคิดมุมมองประชาสังคมที่แตกต่างหลากหลายและได้คัดเลือก 3 แนวคิดสำคัญที่นักวิชาการ และตัวแทนระหว่างประเทศต่างให้การยอมรับ เพื่อให้เกิดการวิวิทาหาความคิดระหว่างกันขึ้น (หน้า 10) ทั้งนี้เอ็ดเวิร์ดมีจุดมุ่งเน้นในการนำเสนอแต่ละแนวคิดที่ต่างกัันดังนี้

ประชาสังคมในฐานะวิถีชีวิตแบบกลุ่มสมาคม (Civil Society as Associational Life)

สำหรับมุมมองแรก เอ็ดเวิร์ดได้หยิบยกมุมมองของการสร้างประชาสังคมว่าเกิดขึ้น เพื่อสร้างสานสมาคมมาเป็นจุดเริ่มต้นสำหรับการทำความเข้าใจแนวคิดประชาสังคม สืบเนื่องจากแนวคิดดังกล่าวถือได้ว่าเป็นแนวคิดที่เกิดขึ้นสอดคล้องกับลักษณะความเป็นจริงของมนุษย์ที่ว่า “มนุษย์เป็นสัตว์สังคม” ตามมุมมองของอริสโตเติล ด้วยเหตุนี้การรวมกลุ่มเข้าหาสมาคมจึงเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นไม่ยากนัก (หน้า 18) ทั้งนี้สิ่งที่ผู้เขียนได้นำเสนอในมุมมองแรกนี้เป็นการนำเสนอมุมมองที่แยกบทบาทประชาสังคมออกจากสังคมการเมือง และสังคมทุน ออกจากกันอย่าง

ชัดเจน โดยอาศัยกิจกรรมการเคลื่อนไหวของกลุ่มที่อยู่ภายใต้ขอบเขตเฉพาะของตน ทั้งนี้เพื่อมีจุดมุ่งหมายสำคัญคือการเป็นผู้นำในการแสดงบทบาทในสังคมนั้นๆ นอกเหนือจากบทบาทของรัฐที่มีอยู่เดิม

ทั้งนี้การสานสมาคมภายใต้สภาพความเป็นจริงดังกล่าวนี้ หากพิจารณาถึงการรวมกลุ่มแบบสมาคมในปัจจุบัน จะพบว่า แนวคิดของการรวมกลุ่มนั้นมีรากฐานมาจากแนวคิดของอเล็กซ์ซิส เดอ ต็อกเกอร์วิลล์ (Alexis de Tocqueville) ที่สะท้อนแนวโน้มและวัฒนธรรมของการรวมกลุ่มกันเพื่อทำกิจกรรมต่างๆ ร่วมกันของคนอเมริกัน โดยหัวใจสำคัญของแนวคิดการรวมกลุ่มของเดอ ต็อกเกอร์วิลล์ คือสมาคมแบบใจสมัคร (voluntary associations) ที่ในปัจจุบันปรากฏขึ้นในหลายๆ ลักษณะ ไม่ว่าจะเป็นกลุ่มสหภาพแรงงาน พรรคการเมือง กลุ่มทางศาสนา สมาคมวิชาชีพ กลุ่มสื่อสารมวลชน เป็นต้น และด้วยการรวมกลุ่มสมาคมแบบสมัครใจนี้เอง ได้สะท้อนให้เห็นว่าการเกิดขึ้นของพื้นที่แสดงออกนั้น เป็นพื้นที่ที่มีความเป็นอิสระ ไม่ถูกบีบบังคับ และถูกกดขี่แต่อย่างใด (หน้า 20)

ที่ผ่านมาจากงานการศึกษาของนักวิชาการ การสานสมาคมแบบสมัครใจนั้น มักถูกหมายรวมว่าเป็นองค์กรที่ไม่ใช่รัฐ (Non-government Organizations หรือ NGOs) ซึ่งมีการดำเนินการที่เป็นอิสระอยู่ภายใต้การจัดการของกลุ่มสมาคมนั่นเอง โดยปราศจากการเข้าควบคุมของรัฐ ทั้งนี้เมื่อพิจารณาอย่างละเอียด จะพบว่า องค์กรที่ไม่ใช่รัฐในความหมายดังกล่าวนี้ มีการขยายขอบเขตไปยังสมาคมระดับระหว่างประเทศด้วยเช่นเดียวกัน ทั้งนี้สืบเนื่องมาจากการพัฒนา นับตั้งแต่ทศวรรษที่ 1970 เป็นต้นมา (หน้า 21-23)

ในบทที่ 2 นี้ ดึงที่นำเสนอไปข้างต้นว่า ผู้เขียนได้นำเสนอ มุมมองของบทนี้ผ่านการแยกประชาสังคมออกจากสังคมการเมือง และ

สังคมทางเศรษฐกิจอย่างชัดเจน ด้วยเหตุนี้ผู้เขียนจึงได้นำเสนอบทบาทของประชาสังคมโดยแยกออกเป็นสองส่วนสำคัญ สำหรับส่วนแรก บทบาทที่มีในสังคมการเมือง ในประเด็นแรกบทบาทที่มีต่อรัฐโดยตรงนั้น บทบาทสำคัญที่เห็นได้ชัดเจนที่สุด คือ การทำหน้าที่เปรียบเสมือนเป็นผู้ตรวจตราการทำงานตามหน้าที่ของรัฐ ว่าก่อให้เกิดผลกระทบต่อสังคมหรือไม่ ในขณะที่บทบาทของภาคประชาสังคมที่มีต่อตัวแสดงทางการเมืองอื่นๆ กลับมีข้อสังเกตที่น่าสนใจสองประการ โดยในมุมมองแรกมองว่าประชาสังคมจะเป็นส่วนที่ช่วยขับเคลื่อนพื้นที่ทางประชาธิปไตย ในขณะที่อีกมุมมองหนึ่งมองว่าประชาสังคมนั้นเกิดขึ้นเพื่อสร้างกระบวนการต่อรองผลประโยชน์ที่มีส่วนเกี่ยวข้องกับกลุ่มของตนเอง ขณะที่ในส่วนที่สอง บทบาทที่มีในสังคมทางเศรษฐกิจ แม้ว่าในสังคมทางเศรษฐกิจนั้นจะเกิดขึ้นภายหลังสังคมการเมือง แต่ในปัจจุบันภาคประชาสังคมได้เข้ามาดำเนินกิจกรรมทางสังคมโดยร่วมกับองค์กรภาคธุรกิจ ซึ่งถือเป็นสิ่งที่ช่วยลดความสนใจในการแสวงหากำไรของภาคเศรษฐกิจลง และยังเป็นส่วนที่ภาคธุรกิจจะช่วยสนับสนุนการดำเนินกิจกรรมทางสังคม เพื่อให้กิจกรรมของภาคประชาสังคมสามารถดำเนินการได้ต่อเนื่องยาวนานมากขึ้น (หน้า 13-14)

ทั้งนี้ภายใต้ความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นใหม่นี้ เอ็ดเวิร์ดได้ตั้งคำถามสำคัญว่าแล้วการรวมกลุ่มสมาคมในยุคปัจจุบันนั้นได้มีความเปลี่ยนแปลงใหม่ๆ อย่างไรบ้าง ในประเด็นคำถามนี้เอ็ดเวิร์ดได้หยิบยกปรากฏการณ์ทางสังคมใหม่ๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง การเกิดขึ้นของแนวคิดทุนทางสังคม ในการเป็นส่วนที่ช่วยขับเคลื่อนการก่อร่างสร้างสานสมาคมในสังคมนั้นๆ โดยในที่นี้ เอ็ดเวิร์ดได้หยิบยกรูปแบบทางสังคมผ่านการสานปฏิสัมพันธ์ในสามรูปแบบ ได้แก่ รูปแบบแรก เป็นความสัมพันธ์ภายในกลุ่ม (bonding) รูปแบบที่สองความสัมพันธ์ระหว่างกลุ่ม (bridging) และรูปแบบสุดท้ายเป็นความสัมพันธ์ในแนวดิ่ง

ระหว่างหน่วยทางสังคมอื่นๆ เช่น องค์กร รัฐบาล และตลาด (linking) ซึ่งการที่จะสร้างสมาคมที่มีความเข้มแข็งได้นั้น จำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องสร้างรูปแบบความสัมพันธ์ให้เกิดขึ้นในทุกกระดับเพื่อก่อรากฐานของประชาสังคมที่เข้มแข็งต่อไป (หน้า 30)

นอกจากนี้อีกสิ่งหนึ่งซึ่งถือเป็นความเปลี่ยนแปลงใหม่ที่เกิดขึ้นเช่นเดียวกัน คือการเกิดขึ้นของการรวมกลุ่มเพื่อสานสมาคมกันข้ามวัฒนธรรม ตัวอย่างเช่น ในประเทศตะวันออกกลาง หรือประเทศในกลุ่มแอฟริกา ซึ่งในสมัยก่อนนั้นการที่สมาคมอิสลามจะเข้าไปอยู่ในประเทศตะวันตกอย่างอังกฤษได้หรือแม้กระทั่งการขับเคลื่อนแนวคิดประชาสังคมของตะวันตกเพื่อเปลี่ยนแปลงสังคมตะวันออก ย่อมเป็นการยากอย่างยิ่ง แต่การเปลี่ยนแปลงในวิถีใหม่ๆ นี้ ได้แสดงให้เห็นถึงลักษณะของแนวคิดที่มีความผสมผสาน และยืดหยุ่นภายใต้บริบทอันความหลากหลายทางวัฒนธรรมได้เป็นอย่างดี (หน้า 44)

ประชาสังคมในฐานะสังคมที่ดี (Civil Society as the Good Society)

ในมุมมองที่สองนี้เป็นสิ่งที่เกิดขึ้นจากข้อสังเกตในมุมมองแรกที่เกิดขึ้นว่า มุมมองประชาสังคมในการสานสมาคมนั้นนี้ไม่สามารถอธิบายถึงความเป็นสังคมของชาวประชาได้อย่างชัดเจนมากพอเพราะการมีปฏิสัมพันธ์ภายนอกแต่เพียงอย่างเดียวนั้น ยังไม่อาจสะท้อนเจตนาารมณ์ของการสร้างสังคมในอนาคตว่าเป็นอย่างไรบ้าง โดยผู้เขียนได้นำเสนอสิ่งที่จะช่วยสร้างเสริมความเหนียวแน่นของประชาสังคม นอกเหนือจากปฏิสัมพันธ์โดยภายนอก นั่นคือ คุณลักษณะของความเชื่อมั่น ความไว้วางใจภายในกลุ่ม รวมไปถึง บรรทัดฐานของสมาคม ซึ่งในบทนี้ผู้เขียนได้นำเสนอเหตุผลสามประการสำคัญที่ทำให้ การสานสมาคมภายในประชาสังคมเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นเพื่อสร้างสังคมที่ดีได้ ประการแรกระดับของการมีปฏิสัมพันธ์ของกลุ่มย่อยๆ มากขึ้นจะนำไปสู่การเกิด

ความเชื่อมั่นไว้วางใจระหว่างกันมากขึ้นประการที่สอง บรรทัดฐานทางสังคมจะเป็นส่วนที่ช่วยสร้างกติกาเพื่อเป็นหลักในการอยู่ร่วมกัน และประการสุดท้าย การที่สมาชิกของแต่ละกลุ่มจะแสดงพฤติกรรมภายในกลุ่มที่เหนียวแน่น หากพวกเขายึดหลักของความเป็นประชาธิปไตยด้วย เช่นเดียวกัน (หน้า 50-51)

ทั้งนี้ในความเป็นจริงแล้วบรรทัดฐานของกลุ่มกลับมีความหลากหลาย ไม่ว่าจะอยู่ในสังคมเดียวกัน หรือในต่างสังคม ต่างวัฒนธรรมก็ตาม ตัวอย่างเช่น ในสหรัฐอเมริกา มีกลุ่มของคนผิวขาว และกลุ่มคนแอฟริกัน-อเมริกัน ซึ่งทั้งสองกลุ่มนี้แม้ว่าจะอยู่ในสังคมเดียวกัน แต่บรรทัดฐานของทั้งสองกลุ่มมีความแตกต่างกัน เนื่องมาจากความหลากหลายทางวัฒนธรรม จากตัวอย่างเหล่านี้ได้สะท้อนให้เห็นว่า บรรทัดฐานของกลุ่ม เช่น ความเชื่อมั่น ความไว้วางใจ การร่วมมือกันจะมีระดับที่แตกต่างกันตามแต่ละกลุ่มที่ประกอบไปด้วยความหลากหลาย

นอกจากนี้แม้ว่าในแต่ละกลุ่มอาจยึดบรรทัดฐานเดียวกันก็ตาม แต่การยึดบรรทัดฐานเดียวกันนั้นอาจมุ่งแสวงหาเป้าหมาย และวิธีการที่จะนำไปสู่สังคมที่ดีแตกต่างกัน ตัวอย่างเช่น ประชาชนอาจมีความเชื่อมั่นระหว่างกันสูง แต่เชื่อมั่นในตัวสถาบัน เช่น รัฐบาล และตลาดในระดับต่ำ ด้วยเหตุนี้ประชาชนบางส่วนจึงอาจไม่ไปเลือกตั้ง แต่แสดงออกในฐานะเป็นผู้ร่วมขับเคลื่อนขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมเพื่อล้มล้างตัวสถาบันเดิม เป็นต้น (หน้า 52)

ประชาสังคมในฐานะปริณทลสาธาณะ (Civil Society as the Public Sphere)

สำหรับในบทที่ 4 ซึ่งได้นำเสนอมุมมองประการสุดท้าย เป็นมุมมองของการสร้างประชาสังคมในฐานะปริณทลสาธาณะ (Public Sphere) หรืออาจจะพิจารณาใหม่ได้ว่าเป็นการสร้างพื้นที่สาธารณะให้

ประชาชนเข้ามามีส่วนร่วมต่อการเคลื่อนไหวทางสังคมมากขึ้น โดยมุมมองที่เกิดขึ้นใหม่นี้มาจากข้อสังเกตที่น่าสนใจคือ ถ้าหากว่าสังคมที่ดีนั้นเกิดขึ้นจากการร่วมมือกันของสมาคมต่างๆ ที่ต่างมีแนวทางในการมุ่งไปสู่สังคมที่ดีแตกต่างกัน แล้วสังคมจะตัดสินใจเดินไปในแนวทางไหน จะหาแนวทางเพื่อนำไปสู่เป้าหมายอย่างไร การศึกษาหาข้อสรุปผ่านมุมมองประชาสังคมเพื่อสร้างพื้นที่การแสดงออกสาธารณะ จะเป็นสิ่งที่ช่วยตอบข้อกังขาเหล่านี้ได้ชัดเจนมากขึ้น

แล้วจุดเริ่มต้นของความคิดประชาสังคมในการสร้างพื้นที่สาธารณะมีพัฒนาการอย่างไรบ้าง เอ็ดเวิร์ดได้อางงานของ จอห์น คีน (John Keane) ที่ได้ลำดับการเปลี่ยนแปลงออกเป็นสามช่วงสำคัญดังนี้ โดยช่วงแรกประมาณศตวรรษที่ 18 ประชาสังคมได้ใช้การสร้างพื้นที่ทางสังคมเป็นอาวุธสำหรับต่อต้านผู้นำเผด็จการ ดังจะเห็นจากการเรียกร้องที่นำไปสู่การปฏิวัติในฝรั่งเศส เป็นต้น ช่วงต่อมาเมื่อตลาดเข้ามามีอิทธิพลต่อสังคมมากขึ้น ในศตวรรษที่ 20 นี้จึงกลายเป็นจุดเริ่มต้นของแนวคิดการสร้างพื้นที่สาธารณะเพื่อจัดรูปแบบทางสังคม เพื่อไม่ให้ภาคธุรกิจเข้ามามีอำนาจทางสังคมมากเกินไป จวบจนกระทั่งปัจจุบันการสร้างพื้นที่สาธารณะจึงเกิดขึ้นเพื่อส่งเสริมและผลักดันความเป็นประชาธิปไตยมากขึ้น (หน้า 65)

ทั้งนี้การขับเคลื่อนเพื่อสร้างพื้นที่สาธารณะนั้นไม่เพียงแต่ขึ้นอยู่กับ การสร้างสมาคมที่เข้มแข็ง และการมีกิจกรรมร่วมกันเพื่อสร้างสังคมที่ดีเท่านั้น หากแต่ยังมีปัจจัยสำคัญอื่นๆ ที่นำไปสู่การเกิดขึ้นของพื้นที่สาธารณะ โดยเฉพาะอย่างยิ่งการที่ภาครัฐให้การสนับสนุนการเปิดพื้นที่สาธารณะ โดยที่รัฐเป็นเพียงผู้ที่กำกับดูแล และไม่ได้เข้าไปควบคุมการแสดงออกนั้น ด้วยลักษณะดังกล่าวสะท้อนให้เห็นถึงการก่อร่างของ

ภาคประชาสังคมจะเกิดขึ้น และขับเคลื่อนโดยลำพัง ย่อมเป็นการยากอย่างยิ่งสำหรับการรักษาพื้นที่สาธารณะให้ยังคงดำรงอยู่ได้

แล้วความสำคัญของการสร้างพื้นที่สาธารณะคืออะไร สำหรับส่วนดังกล่าวนี้ เอ็ดเวิร์ดได้นำเสนอเหตุผลสำคัญของการสร้างพื้นที่สาธารณะออกเป็น 3 ประการสำคัญ ดังนี้ ประการแรกพื้นที่สาธารณะจะเป็นส่วนที่ช่วยเสริมสร้างฉันทามติ ภายใต้ความสนใจ และจุดยืนที่หลากหลาย ภายใต้สภาวะของการยอมรับการแสดงออกอย่างเท่าเทียมกัน ประการที่สองบทบาทของการสร้างพื้นที่สาธารณะยังจะเป็นส่วนที่ช่วยส่งเสริมการขับเคลื่อนทางสังคม โดยการช่วยเฝ้ามองปัญหา และแสวงหาแนวทางร่วมกันสำหรับหาทางออกร่วมกัน นอกจากนี้ อีกประการหนึ่งที่สำคัญการมีพื้นที่สาธารณะเป็นสิ่งที่ช่วยให้แต่ละกลุ่มที่แตกต่างกันหลากหลายสามารถสร้างสมดุลระหว่างความต้องการของแต่ละบุคคลได้ จากทั้งสามประการที่นำเสนอข้างต้นนี้ล้วนแสดงให้เห็นถึงคุณประโยชน์ของการสร้างพื้นที่สาธารณะ ได้เป็นอย่างดี

นอกจากนี้ มิเพียงแต่หนังสือเล่มนี้จะนำเสนอถึงคุณค่า และความสำคัญของพื้นที่สาธารณะเท่านั้น อีกสิ่งหนึ่งที่เอ็ดเวิร์ดได้ตั้งข้อสังเกตเพิ่มเติม คือภัยคุกคามที่มีต่อพื้นที่สาธารณะ แม้ว่าในอดีตความซับซ้อนของสังคมที่ยังมีไม่มากนัก แต่เมื่อเข้าสู่ยุคปัจจุบันพื้นที่สาธารณะเริ่มมีความหลากหลายมากขึ้น พื้นที่ไม่เพียงแต่เป็นลานกิจกรรมที่เปิดกว้างทางความคิดเท่านั้น แต่เทคโนโลยีสมัยใหม่ได้กลายเป็นแนวโน้มใหม่ของการสร้างพื้นที่สาธารณะที่มีขอบเขตกว้างขวางขึ้น และช่วยลดข้อจำกัดในการเข้าถึงพื้นที่ดังกล่าว แต่อย่างไรก็ตาม การเข้าถึงที่ง่ายมากขึ้นนี้เอง ก็เปรียบเสมือนดาบสองคม เมื่อผู้ใดก็ตามมีศักยภาพมากพอที่จะสามารถครอบครองสื่อ ครอบครองพื้นที่การแสดงออกพื้นที่สาธารณะได้แล้ว ย่อมจะกลายเป็นการเบียดบัง

การแสดงออกทางความคิดที่อาจเกิดขึ้นจากความไม่เท่าเทียมกันของการแสดงออกระหว่างผู้ที่ควบคุมพื้นที่การแสดงออก กับผู้ที่อาศัยพื้นที่การแสดงออกนั้น รวมไปถึง เป็นการบั่นทอนการสร้างฉันทามติให้เป็นไปได้ยากลำบากยิ่งขึ้น ซึ่งสิ่งเหล่านี้จะเป็นอุปสรรคในการดำเนินการตามความมุ่งหมายของต่อไป (หน้า 73 - 80)

จากการพิจารณามุมมองการสร้างประชาสังคมที่เอ็ดเวิร์ดได้นำเสนอทั้งสามบทในข้างต้น จะพบว่า ในแต่ละมุมมองล้วนยังมีข้อบกพร่องที่ยังเป็นข้อท้าทายสำหรับการสร้างประชาสังคมในอนาคต ซึ่งผู้เขียนมิได้ละเลยในการค้นหาความน่าสนใจจากข้อท้าทายดังกล่าว ในบทต่อไปนี้จะเป็นการนำเสนอข้อขบคิดที่เอ็ดเวิร์ดเป็นผู้เริ่มต้นในการนำเสนอมุมมองที่บูรณาการแนวคิดประชาสังคมทั้งสาม เพื่อค้นหาว่าการเปลี่ยนวิธีในการมองเดิมออกไปนั้น จะนำไปสู่ข้อขบคิดใหม่ได้อย่างไร

3. ข้อขบคิดของการสร้างประชาสังคม

ในบทที่ 5 นี้เป็นการนำเสนอข้อขบคิดของแต่ละแนวทางการศึกษาและนำเสนอการบูรณาการแนวคิดทั้งหมดของเอ็ดเวิร์ด เพื่อท้าทายต่อข้อบกพร่องที่นำไปสู่การเข้าใจประชาสังคมที่คลุมเครือและไม่ชัดเจน เหล่านั้น ผ่านการนำเสนอแนวคิดที่มีรากฐานมาจากการศึกษาการสานสัมพันธ์ผ่าน 3 สำนัก ไม่ว่าจะเป็น สำนักวัฒนธรรมของประชา (Civic culture) สำนักสมาคมเปรียบเทียบ (Comparative associational) และสำนักที่ตั้งข้อเคลือบแคลงสงสัย (The school of sceptics) ผ่านการนำเสนอข้อท้าทายที่เกิดขึ้นดังนี้

ในสำนักแรกว่าด้วย สำนักวัฒนธรรมของประชา (Civic culture) ในมุมมองของโรเบิร์ต พัตนัม (Robert Putnam) ที่นำเสนอว่า “ทุนทางสังคม” ซึ่งเป็นส่วนที่ช่วยหลอมรวมกลุ่มประชาสังคมนั้น

ภายใต้ความคิดอันนี้กลับได้รับการตั้งคำถามว่า ความแตกต่างในระดับการมีส่วนร่วมจะนำไปสู่ผลลัพธ์ที่แตกต่างกันหรือไม่ เนื่องจากในปัจจุบัน ระดับของการมีส่วนร่วมไม่ได้สะท้อนการสานสมาคมในลักษณะองค์กรที่ไม่ใช่รัฐ แต่เพียงอย่างเดียวเท่านั้น หากแต่ยังมีลักษณะของการสานสมาคมอื่นๆ ด้วยเช่นเดียวกัน โดยเฉพาะอย่างยิ่ง การรวมกลุ่มสมาคมในลักษณะขบวนการเคลื่อนไหว ที่มีลักษณะของการรวมกลุ่มแบบเฉพาะกิจ และมีความไม่เป็นทางการมากกว่า ซึ่งการรวมกลุ่มแบบนี้ก็อาจจะมิวัตถุประสงค์เดียวกัน แต่อาจเกิดผลลัพธ์ที่แตกต่างกันได้ (หน้า 86 – 87)

ขณะที่สำนักที่สอง สำนักสมาคมเปรียบเทียบ (Comparative associational) นักวิชาการคนสำคัญที่มีมุมมองดังกล่าว คือ ธิดา สก๊อคพอล (Theda Skocpol) ซึ่งมองเห็นว่าการรวมกลุ่มสมาคมแบบดั้งเดิมที่ปราศจากการสนับสนุนจากรัฐ และตลาดนั้น ไม่สามารถสร้างพลังผลักดันการเปลี่ยนแปลงได้มากพอ เนื่องจากการสนับสนุนที่มีอย่างจำกัด (หน้า 87 – 91) ทั้งนี้แนวความคิดดังกล่าว เป็นสิ่งที่วิพากษ์อย่างชัดเจนว่า การสานสมาคมภายใต้ปริมณฑลในหมู่สมาคมของตนเองนั้นมิอาจเกิดขึ้นได้ง่ายนักในสภาพการณ์ปัจจุบันที่มีบริบทภายนอกมีความผันแปรอยู่ตลอดเวลา

สำหรับสำนักสุดท้าย สำนักที่ตั้งข้อเคลือบแคลงสงสัย (The school of sceptics) ภายใต้มุมมองของแนนซี โรเซนบลัม (Nancy Rosenblum) ที่ได้นำเสนอข้อสังเกตใหม่ว่า นอกเหนือจากองค์กรที่ขับเคลื่อนโดยการสานสมาคมระหว่างกลุ่มอื่นๆ ที่เหนียวแน่นแล้ว สมาคมที่เกิดขึ้นจากการผลักดันของกลุ่มเองก็สามารถนำไปสู่จุดมุ่งหมายได้เช่นเดียวกัน ซึ่งแนวคิดนี้มุ่งถกเถียงในความคิดของการสานสมาคมตามแนวทางต็อกเกอะวิลต์ ที่ว่าการรวมกลุ่มกันนั้นจะ

เกิดขึ้นจากความสมัครใจของสมาชิกผ่านการทำกิจกรรมต่างๆ ร่วมกัน เท่านั้น แต่ในปัจจุบัน การเข้าหาสมาคมได้มุ่งไปสู่รูปแบบการสานสมาคมที่มุ่งเน้นคุณค่ามากขึ้น (value-based association) โดยการมุ่งเน้นขับเคลื่อนสมาคมอย่างมีจุดมุ่งหมาย และมีเป้าประสงค์ที่ชัดเจน ผ่านบทบาททั้งในสังคมการเมืองไม่ว่าจะเป็นที่มีต่อรัฐ และตัวแสดงทางการเมืองอื่นๆ ไม่ว่าจะเป็น การเรียกร้องเพื่อเปลี่ยนแปลงผู้นำ หรือการเปลี่ยนแปลงระบอบการปกครองประเทศ และบทบาทในสังคมทางเศรษฐกิจด้วย ในการลดความสนใจในการแสวงหาผลกำไร เพื่อกอบโกยของภาคธุรกิจลง ซึ่งการรวมกลุ่มในลักษณะดังกล่าวเป็นการผูกมัดต่อเป้าหมายมากกว่าความสมัครใจของสมาชิกอย่างชัดเจน (หน้า 92 – 96)

ทั้งนี้ข้อขบคิดของการสร้างประชาสังคมไม่ได้ถูกจำกัดแต่เพียงในระดับรัฐเท่านั้น แต่พัฒนาการทางสังคมได้นำไปสู่ความเปลี่ยนแปลงใหม่ๆ ซึ่งตัวอย่างของการเกิดขึ้นของประชาสังคมระดับโลก ถือเป็นอีกความน่าสนใจหนึ่งที่ปรากฏขึ้นเมื่อในช่วงที่ผ่านมา แล้วข้อขบคิดของประชาสังคมระดับโลกที่เกิดขึ้นคืออะไร เช่นเดียวกับในระดับรัฐ เอ็ดเวิร์ดยังคงให้ความสนใจกับปัญหาของโครงสร้างของการสมาคมอันเนื่องมาจากการขาดผู้รับผิดชอบที่ชัดเจน การรวมกลุ่มที่ขาดความเป็นเอกภาพ ปัญหาที่เกิดขึ้น จากการรวมกลุ่มที่ไม่ได้มุ่งเพื่อสร้างสังคมที่ดี เช่น กลุ่มก่อการร้าย กลุ่มหัวรุนแรงข้ามชาติ เป็นต้น ซึ่งนักวิชาการบางส่วนมองว่าเป็น “อนารยะประชาสังคม” (Uncivil Society) รวมไปถึงปัญหาการเข้าถึงพื้นที่สาธารณะระดับโลก เนื่องมาจาก การสกัดกั้น และการยึดครองพื้นที่การสื่อสารของบุคคลบางกลุ่ม ซึ่งการดำเนินการของประชาสังคมในระดับโลกเหล่านี้ยังคงเป็นประเด็นสำคัญที่ต้องศึกษาเพิ่มเติมต่อไป (หน้า 96 – 103)

ในประเด็นแรก การดำเนินการของผู้ที่สนใจประชาสังคมในมุมมองต่างๆ เอ็ดเวิร์ด มองเห็นว่าการดำเนินการของผู้ที่สนใจประชาสังคมในแต่ละมุมมองนั้น เปรียบเสมือนกับ “กล่องดำ” ในลักษณะที่ว่า การสร้างประชาสังคมเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นอย่างหลากหลาย ขึ้นอยู่กับการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างทางการเมือง เศรษฐกิจ สังคม แต่ละพื้นที่ (หน้า 109) ด้วยเหตุนี้การศึกษาประชาสังคม จึงมีอาจจะเลยบริบทภายนอกที่เกี่ยวข้อง รวมไปถึงปัจจัยแวดล้อมต่างๆ เพื่อให้การทำความเข้าใจประชาสังคมเป็นไปอย่างถูกต้อง และรอบด้าน

สำหรับในประเด็นที่สอง เอ็ดเวิร์ดได้ให้ข้อเสนอแนะสองประการสำคัญในการรักษา และบำรุงประชาสังคมให้ยังคงเข้มแข็งและแข็งแกร่งอยู่ได้ โดยประการแรก สิ่งที่จะช่วยบำรุงและหล่อเลี้ยงประชาสังคมภายในพื้นที่นั้นได้ คือการที่รัฐนั้นจะต้องดำเนินการเพื่อเตรียมประชาสังคมให้เข้มแข็ง อันจะช่วยส่งเสริมให้เป็นประชาสังคมเพื่อประชาชนอย่างแท้จริง ไม่ว่าจะเป็นการเข้าแทรกแซงกิจกรรมทางเศรษฐกิจให้เป็นไปอย่างเหมาะสม การส่งเสริมสิทธิและการแสดงออกของประชาชน โดยการที่รัฐต้องเปิดโอกาสให้ประชาชนเข้าไปมีส่วนร่วม และเป็นตัวแทนรัฐในการตัดสินใจเพื่อส่วนรวม รวมไปถึงการสนับสนุนการศึกษากับประชาชนในเรื่องหน้าที่พลเมือง และสิทธิในระบอบประชาธิปไตย

นอกจากนี้ การสนับสนุนการพัฒนาปัจจัยแวดล้อมที่จะช่วยสร้างประชาสังคมให้เข้มแข็งล้วนเป็นอีกหนึ่งส่วนสำคัญสำหรับการบำรุงประชาสังคมเช่นเดียวกัน โดยการมองรูปแบบการสานสมาคมของประชาสังคมตามบริบท มิใช่การมองตามแบบที่ตายตัว การสร้างสภาวะแวดล้อมที่เอื้ออำนวยต่อการแสดงบทบาทในกิจกรรมของสมาคม การให้ความสนใจในความแข็งแกร่งของสมาคมแบบใจสมัคร โดยเฉพาะ

อย่างยิ่งในด้านการเงิน รวมไปถึง การสนับสนุนการศึกษาประชาสังคมในพื้นที่อื่นๆ นอกเหนือจากบริบททางตะวันตก เช่น ในพื้นที่แอฟริกา หรือในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เป็นต้น ทั้งนี้เพื่อใช้เป็นข้อมูลสำหรับนำมาปรับใช้ในแนวทางการดำเนินงานของประชาสังคมที่เหมาะสมกับในพื้นที่นั้น

5. มุมมองความคิดรวบยอดเพื่อสรรค์สร้างสังคมที่ดีกว่า

หากพิจารณาถึงการมองประชาสังคมของเอ็ดเวิร์ดที่ได้ถ่ายทอดออกมาในหนังสือเล่มนี้ มุมมองของเขาล้วนมีความแปลกใหม่ และน่าสนใจในการมองความคิดของประชาสังคมที่รวบยอดทั้งนี้สิ่งที่น่าสนใจที่ผู้ปริทัศน์เห็นว่ามีความน่าสนใจเป็นอย่างมาก นั่นคือ ความชัดเจนมากขึ้นของเอ็ดเวิร์ดที่นำเสนอออกมาจากการมองในบทที่ 5 โดยในฉบับพิมพ์ครั้งแรกนั้นเอ็ดเวิร์ดได้เสนอมุมมองของการสร้างประชาสังคมออกเป็นสามที่มหัศจรรย์ได้แก่ การสานสมาคมเพื่อนำไปสู่การสร้างปริมณฑลสาธารณะและการสร้างสังคมที่ดี ซึ่งมองว่าประชาสังคมจะเป็นส่วนที่ขับเคลื่อนหลัก ที่มาที่สองคือ การสร้างสังคมที่ดีเพื่อนำไปสู่การสานสมาคมและการสร้างปริมณฑลสาธารณะ ซึ่งแนวคิดนี้มองว่ารัฐใช้เครื่องมือทางกฎหมายเพื่อควบคุมการเคลื่อนไหวของประชาสังคมให้อยู่ในทิศทางที่ถูกต้อง และเหมาะสม ขณะที่แนวคิดสุดท้ายเป็นมุมมองที่ว่าด้วย การสร้างปริมณฑลสาธารณะเพื่อนำไปสู่การสานสมาคมและการสร้างสังคมที่ดี ซึ่งมองว่ารัฐจะเข้ามาเพื่อสนับสนุนให้การแสดงออกของประชาสังคมเปิดกว้างมากขึ้น (Edward 2004: 74 - 90)

อย่างไรก็ตามในฉบับพิมพ์ครั้งที่สองนี้มีการเปลี่ยนแปลงที่สำคัญ คือ ผู้เขียนได้มีการตัดทอนเอาเฉพาะแนวคิดแรกที่ว่าด้วยการสานสมาคมเพื่อนำไปสู่การสร้างปริมณฑลสาธารณะ และการสร้างสังคมที่ดี เท่านั้น เนื่องจากผู้เขียนต้องการให้แนวคิดของการสร้าง

ประชาสังคมที่แท้จริงนั้นควรเป็นมุมมองที่อยู่บนฐานแนวคิดของมวลชน เป็นผู้นำสำคัญ มากกว่าการอยู่บนฐานความคิดของรัฐ ที่มีอาจเข้าใจ เจตจำนงที่แท้จริงของการรวมกลุ่มเพื่อสานสมาคมได้อย่างเพียงพอ เพราะรัฐอาจเกิดความกังวลว่ากลุ่มเหล่านี้อาจเป็นภัยคุกคามหรือเป็นอุปสรรคต่อการเคลื่อนไหวของรัฐ

จากลักษณะการมองแนวคิดรวบยอดในการศึกษาประชาสังคม ข้างต้น จึงสะท้อนมุมมองของเขาที่ชัดเจนอย่างยิ่งว่า จุดมุ่งเน้นในการทำความเข้าใจประชาสังคมควรอยู่ที่คนเป็นศูนย์กลางมากกว่าการยึดรัฐ เป็นศูนย์กลาง (Jaysawal 2013: 6) เนื่องจาก การที่รัฐอยู่ภายใต้การเปลี่ยนแปลงบริบทที่หลากหลาย ประกอบกับ การที่ประชาสังคมที่เริ่มเป็นแนวคิดที่แพร่หลายมากขึ้นในประเทศตะวันออก นับตั้งแต่ที่มีการเผยแพร่แนวคิดการสร้างประชาสังคมในทางวิชาการมากขึ้น นับตั้งแต่ การศึกษาทุนทางสังคมของโรเบิร์ต พัตนัม (Robert Putnam) เป็นต้น มา ทำให้การสานสมาคมข้ามวัฒนธรรมซึ่งรัฐไม่สามารถควบคุมได้นั้นมีการขยายตัวเพิ่มมากขึ้น ซึ่งเหตุผลเหล่านี้ได้ส่งผลทำให้การทำความเข้าใจบนรากฐานที่รัฐใช้อำนาจบีบบังคับและควบคุม จนนำไปสู่การสร้างประชาสังคมดังเช่นในอดีตมีอาจเป็นสิ่งที่ถูกต้องและเป็นที่ยอมรับอย่างมีเหตุผลได้เสมอไป

โดยภาพรวมแล้ว ผู้ปริทัศน์เล็งเห็นว่าเนื้อหาจากทั้งหมด 171 หน้า นี้ ได้มีการนำเสนอเนื้อหาซึ่งสอดแทรกข้อคิดของการสร้างประชาสังคมในแง่มุมต่างๆ ทั้งได้ชี้ให้เห็นถึงการศึกษามุมมองประชาสังคมแบบเดิมที่มีความแตกต่าง และหลากหลาย และในมุมมองใหม่ที่มีการรวบยอดแนวคิดที่ยังเกิดความสับสน และมีความคลุมเครือให้มีความเป็นหนึ่งเดียว ซึ่งการสร้างวิธีในการทำความเข้าใจของเอดเวิร์ดนี้ ได้ช่วยทำให้การทำความเข้าใจการสร้างประชาสังคมที่ดีมีความชัดเจน

และมีความหมายในการศึกษามากขึ้น ทั้งนี้ถ้าท่านผู้อ่านเล็งเห็นว่า ประชาสังคมจะเป็นส่วนที่จะช่วยสร้างประชาสังคมที่ดีได้ในอนาคต การทำความเข้าใจประชาสังคมที่หนังสือเล่มนี้นำเสนอทางเลือกในการศึกษา จะเป็นสิ่งสำคัญในเบื้องต้นที่จะทำให้ภายในสังคมนั้น สามารถสร้างความตระหนักถึงการเคลื่อนไหวของประชาสังคม เพื่อก้าวไปสู่ประชาสังคมที่ดีอย่างแท้จริงได้ในอนาคต ทั้งนี้เพราะประชาสังคมนั้น มิได้เป็นสิ่งที่ไกลห่างจากการดำเนินชีวิตของเรา แต่ประชาสังคมจะเป็นอีกสิ่งหนึ่งที่จะช่วยเปลี่ยนแปลงสังคมส่วนรวมในทุกระดับ ทั้งในระดับประเทศ และระดับโลก ภายใต้ข้อท้าทายใหม่ๆ ที่โลกกำลังเผชิญอยู่ ณ ปัจจุบัน

บรรณานุกรม

- Edwards, Michael (ed.). 2011. **The Oxford Handbook of Civil Society**. Oxford: Oxford University Press.
- Edwards, Michael. 2009. **Civil Society 2nd edition**. Cambridge: Polity.
- Edwards, Michael. 2008. **Just Another Emperor? The Myths and Realities of Philanthrocapitalism**. New York: Demos.
- Edwards, Michael. 2004. **Civil Society**. Cambridge: Polity.
- Edwards, Michael. 2000. **NGO Rights and Responsibilities: a New Deal for Global Governance**. London: Foreign Policy Centre.
- Edwards, Michael and Hulme, David. 1997. **NGOs, States and Donors: Too Close for Comfort?**. London: Palgrave Macmillan.
- Edwards, Michael and Hulme, David. 1992. **Making a Difference: NGOs and Development in a Changing World**. London: Routledge.
- Jaysawal, Neelmani. (2013). "Civil Society, Democratic Space, and Social Work," **Sage Open** (3), 1-12.